

CHRISTIEN BRINKGREVE

De ogen van de ander

DE SOCIALE BRONNEN VAN ZELFKENNIS

AUGUSTUS

in houding, in karakter. Iets eigens, iets kenmerkends, waar door mensen kunnen zeggen: die is *zichzelf* gebleven. Het *zelf* is geen pit, maar het is meer dan een rol. Ook in dit dilemma hoeven mensen zich niet te laten vangen, zelfs niet bij een glibberig en ontsnappend begrip als het *zelf*.

13

Geen *zelf* zonder *anderen*

Verschillende opvattingen over het *zelf* zijn immiddels der revue gepasseerd, afkomstig uit de psychologie, de geschiedenis, de filosofie, en deze heb ik steeds naar mijn sociologische hand gezet. De invloed van anderen op het *zelf* is uitvoerig belicht. Het basale gegeven dat mensen door en door sociaal zijn, zoals de socioloog Johan Goudsblom het bondig stelt, geldt dus zelfs voor iets dat als het meest eigen en individueel wordt beleefd: het *zelf*.

Hierop doordenkend verrijst een ander mensbeeld dan gangbaar is. Mensen zien *zichzelf* in veel gevallen als autonoom, als individuen die hun eigen netwerk creëren, hun eigen plan trekken, eigen keuzes maken, en hun eigen leven bepalen; naar de idealen van de tijd – individualiteit, autonomie – die doorgedrongen zijn in de manier waarop mensen *zichzelf* ervaren. Mensen variëren weliswaar in de mate van autonomie – er zijn mensen die de eenzaamheid goed verdragen en ook nodig hebben om ‘tot *zichzelf*’ te komen, anderen voelen zich pas bestaan in gezelschap van anderen, en pas van waarde als ze zich door anderen goedgekeurd weten – maar ook de kluizenaars onder ons zijn aangewezen op anderen.

Het beeld van de *homo clausus*, van het individu los van anderen, is een gebruikelijke zelfervaring van mensen in deze tijd, stelt de socioloog Norbert Elias, maar het is een beeld dat

niet in overeenstemming is met de werkelijkheid. Hij stelt daar een ander mensbeeld tegenover, van de *homines aperti*, waarin mensen in open verbinding staan met anderen, gevormd zijn door anderen, en aangewezen zijn op anderen. Het mensbeeld kortom dat in dit boek voortdurend opdoemt.

Op een heel basaal en tijdroos niveau kunnen moeders de band met hun kinderen zo ervaren – als een ook fysiek ‘mee-trillen’ of ‘meedeinen’ met het wel en wee van hun kinderen. Zelfs de meest géémancipeerde moeder, vergevorderd in autonomie, kan soms tot haar eigen verbaazing ervaren hoe het haar fysiek lam kan leggen als er iets met haar kinderen aan de hand is: de steen op de maag, het uitgeholtde hart, het verzenuwde lichaam.

Bij de zelfervaring van mensen als open systemen, in verbinding met anderen, past het beeld van het netwerk, de figuur, of wat de criminoloog Hans Boutellier de ‘nodale orde’ noemt. De socioloog Jan Willem Duuyvendak spreekt van ‘lichte gemeenschappen’, als contrast met de traditionele hechtere groepen (in dorp of buurt, religieuze zuil, sociale klasse) die in eerdere generaties voor een belangrijk deel bepaald waren voor iemands leven. De bindingen zijn flexibeler geworden, maar geenszins verdwenen, zoals sombere tijdsdiagnoses huiden. De huidige samenleving is geen verzameling losse individuen; er hebben zich andere structuren en patronen van bindingen en verknopingen ontwikkeld tussen mensen. Een ander ‘wij’ dan in de tijd van de zuilen en de welomlijnde sociale klassen, met andere verbindingen en een andere verbondenheid, maar mensen leven niet in een sociaal vacuüm als autonoom opererende wezens. Ze zijn geen los zand, er is geen anomie. Het mensbeeld van de *homo clausus* is, kortom, hoog nodig aan vervanging toe.

Het is echter verbazend hoe taai het beeld is van het individu los van anderen, ook in de wetenschap. We kwamen het al tegen bij sommige filosofen in hun opvatting van *Ik* en de

Ander. Psychiaters als Fromm en Winnicott maken een splitsing tussen het ‘oorspronkelijke zelf’ en het ‘false self’, waarbij het laatste het deel van het zelf is dat naar buiten is gericht en in contact staat met de buitenwereld. Ook in de economie, stelt de econoom Arjo Klamer, wordt nog altijd gedacht in termen van een contextloos individu. Het is overduidelijk hoe belangrijk de relaties tussen mensen zijn voor hun doen en laten, voor hun zetten in het spel, voor hun zelfgevoel en welbevinden, maar dit basale inzicht wordt zelden in de denkmodellen verdisconteerd. Sociologen als Ervin Goffman en Randall Collins doen dit wel: ze kijken consequent naar situaties en interacties en ontwikkelen daarmee een vorm van microsociologie die ook vruchtbare is om ontwikkelingen op meer globale niveaus te begrijpen; gebaseerd op een mensbeeld waarin deze verbonden zijn met anderen.

Mensen zijn sociale wezens, aangewezen op elkaar voor warmte, voedsel, onderdak, veiligheid, waardering en zelfwaardering, gevoel en zelfgevoel. Aanhankelijk en afhankelijk. Tot het einde toe.

Ik was verrast te zien hoezer deze sociologische benadering van het zelf terug te vinden is in het werk van de filosoof Sloterdijk, in zijn eerder genoemde *Sferen*, te lezen als een ontwikkelingsgeschiedenis als tijdsdiagnose. Grondgedachte is dat mensen altijd leven in paren, als individuen, die samen ‘sferen’ scheppen. Mensen kunnen niet zonder anderen, zonder sferen. Intieme sferen zoals tussen moeder en kind, in liefdesverhoudingen en vriendschappen, tussen leraar en leerling; maar ook met God, met doden, met imaginaire anderen. Naast dit bezielden kleinschalige verband, waarin mensen in ‘bellen’ leven, zijn er sferen op grotere schaal: de mensheid op de wereldbol, onder de hemel. En in deze tijd leven we in ‘schuum’, in subculturen: de eigen sferen in de moderne tijd. De Grieken hadden nog een beschermende kosmos, de middeleeuwers hadden

Gods wereld. Veel moderne mensen wonen in een oneindig, onverschillig heelal, waarin harder gewerkt moet worden aan sfeervorming, waarin veel meer keuzes zijn in sfeertypen. Dat is Sloterdijks diagnose van deze tijd, de vrije, geëmancipeerde democratie, de 'affluent society'.

Sloterdijk denkt in beelden die zijn betoog illustreren. Hij ziet de moderne 'single' in zijn stadsappartement, vol communicatiekanalen. De moderne mens als installatiekunstenaar die zijn eigen bestaan vorm kan geven. Maar het zijn allemaal kleine 'belletjes': er is geen mal en het verloopt ongestuurd. 'Schuim' heeft geen centrum en geen 'uitgang', en laat zich moeilijk in goede begrippen vangen. Vandaar het belang van een goede tijdsdiagnose. Filosofen zijn daar soms wat onverschrokken in dan sociologen. Ondanks de vrijheid en de overvloed, stelt Sloterdijk, is de stemming in het 'schuim' er een van ontvrede[n]heid. Het kapitalisme heeft gezorgd voor overvloed, maar de ontvrede[n]heid drijft de spanning in het systeem op. Het is verveling of nood, aldus zijn betoog in een notendop.

Als remedie adviseert hij om 'de eigen zwaartekracht te produceren'. Door zich toe te leggen op activiteiten als sport, kunst en wetenschap kunnen mensen de verveling bestrijden door de kracht van de herhaling en het streven naar virtuositeit. Ook nood (oorlog, overstroming, gevaar van buiten) geeft een focus, maar zonder nood moeten mensen hun eigen focus creëren. Dat kunnen zij doen door 'vitale projecten en hoopvolle ontmoetingen'.

Het Duitse woord *Verknüpfungen* vind ik beter dan ontmoetingen: het laat meer zien hoe mensen verknoot zijn met elkaar, in gekozen en ongekozen afhankelijkheden; en 'projecten' wijst op de flexibiliteit van de bindingen. Maar ondanks die gebondenheid van mensen is autonomie een krachtig ideaal, ook al kiezen mensen in vrijheid vaak voor hetzelfde. 'De mens is nu eenmaal een groepsdier,' zoals Van Dantzig

stelt: 'We hebben er alles voor over om erbij te horen, zo veilig mogelijk en als het kan met enig aanzien.'

Hoe sterk mensen ook op elkaar zijn aangewezen en de veiligheid van de groep zoeken, en hoezeer het zelfgevoel sociaal is ingebied naar plaats en tijd, toch valt het zelf niet samen met 'de ander'. Als dat wel gebeurt, als mensen het onderscheid niet kunnen maken tussen het eigen en het andere, tussen de eigen gedachten en gevoelens en die van andere mensen, is er zoals we eerder zagen iets misgegaan in hun vroege ontwikkeling.

De zelfkennis van mensen vertoont de sporen van eigentijdse idealen en begrippen – het vocabulaire van de tijd. Zelfkennis wordt belangrijk gevonden omdat mensen in deze tijd hun eigen leven zelf, 'autonom', vorm moeten geven; omdat ze moeten kunnen kiezen uit de mogelijkheden. Die zelfkennis heeft een praktisch doel: als mensen zichzelf beter kennen maken ze betere keuzes en staan ze sterker in hun schoenen. Dat is bittere noodzaak in deze meritocratische samenleving, waarin de concurrentie groot is en wereldwijd, waarin oude structuren verdwijnen of van vorm veranderen, en sociale ordeningen die mensen plaatsten en ook bescherming boden, hun kracht verliezen. Zelfkennis heeft sociale overlevingswaarde. Het komt er in deze tijd op aan jzelf goed te 'presenteren'. Het gaat daarbij om andere aspecten van het zelf dan toen Goffman zijn boek schreef over *The Presentation of Self in Everyday Life*, toen het front dat mensen moesten ophouden nog rigider en formeler was. Mensen moeten in deze tijd een sterk curriculum vitae opbouwen, ze moeten hun capaciteiten goed voor het voetlicht brengen; maar daartoe moeten ze deze eerst kennen.

De roep om zelfkennis wordt sterker in alle dimensies van het bestaan, daarmee zijn we terug bij het begin van het boek.

Zelfkennis wordt niet alleen verkregen in gesprekken met anderen, met vrienden of collega's of via de nietsontziende blik van je kinderen. Er zijn ook de psychologische tests en de coachingstrajecten waarin anderen spiegelen wat *ze* kennerkend voor iemand vinden. En ook zijn er aangetrokken hersencans te ontwikkelen die iemands zwakke plekken (zoals psychopathie) en talenten (zoals sociale intelligentie) blootleggen. 'Het leert je jezelf beter te begrijpen,' aldus 'neuro-econom' Willem Verbeke in een interview. 'En hoe meer je over jezelf weet, hoe beter je ook keuzes kunt maken in deze complexe wereld. Des te beter je met jezelf kunt omgaan.' Daar heeft, zo stelt hij, ook de maatschappij voordeel van. Zijn aanbevelingen voor deze methode zijn vooral gericht op de arbeidsmarkt: opdat mensen zichzelf kunnen kennen, en vooral elkaar: wie op welke situatie (lees: veleleisende baan) het best is toegesneden in mentale zin. Deze hersencans zijn nog in ontwikkeling, maar zullen, is zijn overtuiging, straks bij sollicitaties vanzelfsprekend zijn.

Kritiek op de houdbaarheid van zijn beweringen is al snel geleverd, maar ze lenen zich ook voor een ander soort protest dat in de jaren zestig en zeventig gangbaarder was. Iemand als Foucault zou erop hebben gewezen hoe nu zelfs de heren genodelleerd worden naar de marktverhoudingen; of dat Big Brother niet alleen binnenshuis maar nu ook onderhuids treedt.

Maar de behoefte aan zelfkennis is ruimer dan informatievoorziening aan de werkgever. Zo zijn oudercursussen populair om ouders meer inzicht in zichzelf te laten krijgen, om zo hun kinderen beter aan te kunnen. En ook voor andere verantwoordelijke functies en posities zou zelfkennis heel nuttig kunnen zijn. Politici zouden er veel mee kunnen winnen als ze meer inzicht hadden in wat hen dreef en wat de idealen en schrikbeelden zijn die de grondslag vormen voor hun handelen. Zelfkennis en zelfreflectie zijn in deze tijd belangrijk om

de eigen talenten te ontwikkelen. En daarnaast bestaat nog steeds het oude Verlichtingsideaal van de ontwikkeling van kennis en zelfkennis, omwille van zichzelf.